

ОКРЕМІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВ СЕЛЯН НА ЗЕМЛЮ

О.В. ГАФУРОВА, доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри аграрного, земельного та екологічного права
імені академіка В.З. Янчука,
Національний університет біоресурсів і природокористування України
E-mail: gafurova.olena@gmail.com

С.І. МАРЧЕНКО, кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри земельного та аграрного права,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
E-mail: marchenko_svet@ukr.net

Анотація. У статті досліджуються правові проблеми реалізації селянами конституційного права на землю, яке знайшло закріплення на міжнародному рівні та розглядається через призму реалізації селянами права доступу до земельної ділянки із розташованими на ній природними ресурсами, їх стале використання та управління ними з метою досягнення достатнього життєвого рівня, створення місця для життя в умовах безпеки, миру і гідності та розвитку своєї культури. На підставі аналізу законодавства про обіг земель та правовий статус виробників сільськогосподарської продукції виділено окремі правові проблеми у сфері реалізації земельних прав селян.

Аналіз національного земельного та аграрного законодавства засвідчив, що в ньому не повною мірою враховано правову природу сільськогосподарської кооперації, особливості землеробської праці та сільського укладу життя.

Запропоновано напрями вдосконалення аграрного та земельного законодавства в сфері реалізації права селян на землю.

Ключові слова: доступ до землі, земля сільськогосподарського призначення, земельні права селян, реалізація земельних прав, сільськогосподарський кооператив, виробники сільськогосподарської продукції, обіг земель

Актуальність.

Декларація ООН про права селян і інших осіб, які працюють в сільських районах (Проект декларації Організації Об'єднаних Націй..., 2018) серед інших, закріпила право селян на землю, яке передбачає, зокрема право

доступу до земельної ділянки і розташованим на ній водоймам, прибережним морським акваторіям, рибальським угіддям, пасовищам і лісам, їх стале використання та управління ними для досягнення достатнього життєвого рівня, створення місця для життя в умовах безпеки, миру і гідності та розвитку

своїєї культури (ст. 17). Дійсно земля для селянина є особливою цінністю, яка виконує роль не тільки основного засобу виробництва та місця проживання, а має й «сакральне, героїчне, або навпаки, трагічне» (Яковленко, 2017) значення, пов'язане із традиціями пращурів та історією українського народу. При цьому стрижневим елементом менталітету, ментальності та буття українського селянства виступає земля та праця на ній, а одним із основних складників генетичного коду українського народу, як зазначається в енциклопедичній літературі з етнодержавознавства, є здатність навіть за несприятливих умов знаходити різноманітні індивідуальні і громадські форми раціонального господарювання (Горбатенко, 1996: 134).

Фактичний і гарантований доступ до земельної ділянки в Україні, як слушно зазначається у науковій літературі, мала б забезпечити земельна реформа, яка з початку проголошення була спрямована на перерозподіл земель з одночасною передачею їх у приватну власність (Костяшкін, 2016: 252). На жаль, до цього часу вказане завдання продовжує залишатись не виконаним. Взагалі ж проблема реалізації земельних прав є однією з актуальніших у земельно-правовій науці. Адже, не можна не погодитись із думкою Д. В. Федчишина, що будь-яке суб'єктивне право має свою соціальну цінність, лише коли його можливо здійснити, тобто реалізувати можливість, які воно надає уповноваженій особі (Федчишин, 2020: 109).

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Теоретичною базою дослідження стали праці провідних науковців у галузі земельного та аграрного

права, таких як Н.О. Багай, О.А. Вівчаренко, В.М. Єрмоленко, Т.О. Коваленко, І.О. Костяшкін, В.В. Носік, В. І. Семчик, А. М. Статівка, Н. І. Титова, В. Ю. Уркевич, Д.В. Федчишин, М.В. Шульга, В. З. Янчук та ін. Варто відзначити, що наразі вивчення соціальної ролі селянства та проблеми гарантування його прав, в тому числі і у сфері реалізації права на землю, визначається як один із нових напрямків наукових досліджень в Україні (Багай, 2004: 35).

Мета цієї статті полягає у проведенні науково-теоретичного аналізу земельного і аграрного законодавства, яким регулюються відносини у сфері реалізації земельних прав селян. Особлива увага звертається на новели у розвитку земельних відносин, запроваджені Законом України від 31 березня 2020 р. № 2178-10 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення» (далі – Закон № 2178-10) та законодавчими актами, які визначають правовий статус виробників сільськогосподарської продукції різних організаційно-правових форм.

Результати.

Як слушно зазначає В.М. Єрмоленко, нині розмаїття організаційно-правових форм у сільськогосподарському виробництві по суті базується на понятті «селянин», який є засновником сільськогосподарських підприємств та безпосереднім працівником та виступає як системоутворювальний суб'єкт аграрних правовідносин, а також як історично зумовлений носій культурної самобутності українського народу (Єрмоленко, 2013: 26–30). Невід'ємною

складовою правового статусу селян є земельні права та обов'язки, на окремі питання реалізації та дотримання яких спрямований Закон України № 2178-10, яким з 1 липня 2021 р. дозволяється купівля-продаж земельних ділянок сільськогосподарського призначення, які перебувають у приватній власності громадян України. Дійсно, як зазначає Т. О. Коваленко, цей Закон можна віднести до найбільш очікуваних у сфері регулювання земельних відносин, метою якого є скасування більш ніж двадцятирічної заборони (мораторію) на відчуження земельних ділянок для ведення товарного сільськогосподарського виробництва та земельних часток (паїв). Прийняття зазначеного Закону зумовлено не лише необхідністю забезпечення гарантій реалізації конституційного права приватної власності на землю, але й визнанням Європейським Судом з прав людини мораторію таким, що порушує справедливий баланс між загальним інтересом суспільства у земельній сфері та майновими правами власників земельних ділянок та земельних часток (паїв) (Коваленко, 2020).

Зазначеним Законом № 2178-10 врегульовано питання, пов'язані з використанням земель громадянами, яким належить право постійного користування, право довічного успадкованого володіння земельними ділянками державної та комунальної власності, призначеними для ведення селянського (фермерського) господарства, а також орендарями земельних ділянок, які набули право оренди землі шляхом переоформлення права постійного користування щодо зазначених земельних ділянок до 2010 року. Водночас Закон № 2178-10 містить велику кількість обмежень щодо реалізації се-

лянами прав на землю (часові, територіальні, кількісні тощо), окремі з яких перешкоджають створенню умов для здорової економічної конкуренції. Крім того, недоліком Закону № 2178-10 є те, що встановлені умови обігу земель сільськогосподарського призначення не враховують принципи сталого використання земельних ділянок. Адже як зазначається в спеціальній літературі, лише поєднання ринкових механізмів обороту земель сільськогосподарського призначення з обов'язковим дотриманням екологічних вимог та дієвим механізмом юридичної відповідальності за правопорушення у володінні, користуванні та розпорядженні найціннішим багатством нашої країни може забезпечити гідне майбутнє для нинішнього та майбутніх поколінь (Kovalenko, Sarkisova, Kolomiitseva, Marchenko & Siuiva, 2020).

Серед заходів організаційно-правового характеру, які спрямовані на створення умов для придбання земельних ділянок товарного сільськогосподарського призначення, передбачено прийняття ряду нормативно-правових актів щодо фінансової підтримки громадян і юридичних осіб (у тому числі фермерських господарств) для придбання земельних ділянок сільськогосподарського призначення та створення у складі спеціальних фондів державного та місцевих бюджетів Фонду розвитку сільських територій, кошти з якого спрямовуються на видатки розвитку: інфраструктури, енергозбереження, освіти та медицини у сільській місцевості та реалізацію державних програм розвитку малих і середніх сільськогосподарських товаровиробників. 5 листопада Верховна Рада України у другому читанні та в цілому підтримала законопроект № 3295 «Про державну підтримку сільського

господарства України та інших законів України щодо функціонування Державного аграрного реєстру та удосконалення державної підтримки виробників сільськогосподарської продукції» норми якого передбачають доступ до фінансування для дрібних виробників сільськогосподарської продукції.

Одним із шляхів реалізації права приватної власності фізичної особи на земельну ділянку є можливість її внесення до Статутного фонду сільськогосподарських підприємств, установ та організацій земельних ділянок їх засновниками (п. 2 ст. 28 та пп. б) п. 1 ст. 82 ЗКУ). Також Законом України № 2178-10 скасовано заборону на внесення права на земельну частку (пай) до статутних капіталів господарських товариств, яка була передбачена п. 14 Розділу X «Перехідні положення» ЗКУ.

Розглянемо, яким чином регулюються вказані правовідносини на прикладі формування земельних ділянок окремих суб'єктів господарювання на селі. Для цього необхідно звернутися до аналізу аграрного законодавства, яким регулюються особливості у правовому становищі сільськогосподарських товаровиробників. Згідно з Законом України від 21 липня 2020 р. «Про сільськогосподарську кооперацію» (далі – новий Закон), право власності на земельну ділянку набувається відповідно до ЗКУ (п. 3 ст. 20). Слід звернути увагу, що Закон не передбачає обов'язкове формування засновниками (членами) Статутного капіталу сільськогосподарського кооперативу за рахунок земельних ділянок. Тому в своїх статутах кооперативи мають право самостійно вирішувати це питання. У випадку, коли вклад (його частина) здійснюється земельною ділянкою, він стає складовою частки кожного члена. Виходячи

із змісту ЗКУ, який визначив юридичних осіб суб'єктами права приватної власності (ст. 80), право власності на земельні ділянки, передані до Статутного капіталу, отримує кооператив як юридична особа. Члени кооперативу у разі виходу, виключення з нього мають право лише на повернення своєї частки натурою, грошовими коштами або (за бажанням) цінними паперами відповідно до їх вартості на момент виходу (п. 6 ст. 22). Строк та інші умови повернення члену сільськогосподарського кооперативу його загальної частки у майні кооперативу встановлюються його статутом (п. 7 ст. 22). Таким чином, приймаючи участь у формуванні Статутного капіталу сільськогосподарського кооперативу шляхом внесення до нього земельної ділянки, селянин ризикує втратити її, адже законодавство не гарантує члену, який виходить (або якого виключають) із складу такої юридичної особи, її повернення. Такий підхід практично позбавляє селянина можливості самому господарювати на землі. Аналогічні положення закріплені і в законодавстві, яким регулюється правове становище господарських товариств. Так, вихід з акціонерного товариства можливий тільки шляхом відчуження акціонером належних йому акцій. Як слушно зазначається в літературі, у кращому разі акціонеру повернуть лише вартість його акцій, які, як цінні папери, мають властивість знецінюватись (Вівчаренко, 1998: 130). При виході учасника з товариства з обмеженою відповідальністю йому виплачується вартість частини майна товариства пропорційно до розміру частки такого учасника. За погодженням учасника товариства, який вийшов, та товариства зобов'язання зі сплати грошових коштів може бути

замінено зобов'язанням із передачі іншого майна (ст. 24 Закону України від 6 лютого 2018 р. «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю»).

Крім того, у Прикінцевих та перехідних положеннях нового Закону передбачено, що до запровадження купівлі-продажу або відчуження в інший спосіб земельних ділянок для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, земельних ділянок, виділених у натурі (на місцевості) власникам земельних часток (паїв) для ведення ОСГ, а також земельних часток (паїв) майновий пай, внесений особою – членом сільськогосподарського виробничого або обслуговуючого кооперативів, що ліквідується, у формі земельної ділянки, повертається цій особі виключно у формі тієї земельної ділянки, яка була внесена як майновий пай, у натурі (на місцевості). Після ж запровадження купівлі-продажу або відчуження в інший спосіб земельних ділянок, повернення майнового паю, внесеного особою – членом таких кооперативів, що ліквідується, у формі земельної ділянки здійснюється відповідно до вимог та в порядку, передбачених статутом сільськогосподарського кооперативу (п. 6). Тобто, новий Закон, по-суті, створює всі умови для переходу права приватної власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення від фізичної до юридичної особи. Набувати ж право власності на них, згідно з Законом № 2178-10, останні зможуть вже з 2024 року.

Слід звернути увагу, що Законом України від 1997 р. «Про сільськогосподарську кооперацію» (в редакції Закону України № 5495-VI від 20 листопада 2012 р.) передбачалося, що в разі виходу з кооперативу фізична

особа має право на отримання земельної ділянки в натурі (на місцевості) (ст.16). Таким чином, сільськогосподарські кооперативи були єдиною організаційно-правовою формою підприємств, що забезпечували повернення земельної ділянки у випадках припинення членства в них. Враховуючи зазначене, можна дійти висновку, що положення нового Закону, які стосуються повернення земельної ділянки особі, що припиняє членство в ньому, спрямовані на звуження змісту та обсягу права сільського населення на землю, що суперечить Конституції України, якою встановлено, що при прийнятті нових законів чи внесенні до них змін не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод (ч. 3 ст. 22). Тобто, забороняється погіршувати становище людини у суспільстві шляхом обмеження тих прав і свобод, які вже закріплено у законодавстві України. Відповідно, норми аграрного законодавства, які на думку В. В. Носіка, мали б бути спрямовані на захист конституційних прав селян як основи майбутнього української нації, українського суспільства, економічного прогресу, розвитку національних, історичних, культурних традицій (Носік, 2005: 108), створюють всі умови для поступового віддалення селянина від основного засобу виробництва – земель сільськогосподарського призначення.

Висновки і перспективи.

Забезпеченню гарантій доступу селян до земельних ділянок сільськогосподарського призначення, їх сталого використання та управління ними, сприяє прийняття ряду нормативно-правових актів та робота над підготовкою законопроектів, які спрямова-

ні на скасування мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення, вдосконалення механізму правового регулювання ринку земель в Україні та створення умов для їх придбання дрібними виробниками сільськогосподарської продукції. У контексті зазначеного, пропонуємо закріпити у новому Законі України «Про сільськогосподарську кооперацію» норму, згідно з якою у разі виходу (виключення) з кооперативу чи його ліквідації фізична особа, яка внесла свій вклад у формі земельної ділянки, отримує свою частку виключно у формі земельної ділянки, тобто в натурі (на місцевості), та врегулювати порядок виходу із такою земельною ділянкою.

Список використаних джерел

1. Аграрне право України: підручник / за ред. О.О. Погрібного. Київ: Істина, 2007. 448 с.
2. Вівчаренко О.А. Право власності на землю в Україні (актуальні проблеми) / Ред. В.Л. Мунтян. Івано-Франківськ, 1998. 180 с.
3. Горбатенко В. Самоврядні потенції української ментальності. Мала енциклопедія етнодержавознавства. НАНУ, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького / редкол.: Римаренко Ю.І. (відп. ред.) та ін. Київ: Генеза, Довіра, 1996. 942.
4. Ермоленко В.М. Походження поняття «селянин» як основоположної категорії аграрного права. Сучасні науково-практичні проблеми екологічного, земельного та аграрного права: матеріали круглого столу» (Харків, 06.12.2013 р.): зб. тез наук. доп. / за заг.ред. А.П. Гетьмана; Нац. Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2013. 336 с.
5. Коваленко Т.О. Обіг земель сільськогосподарського призначення: новели правового регулювання. URL: <http://agro-business.com.ua/agro/uvpravo-vomu-poli/item/17674-obih-zemel-silskohospodarskoho-pryznachennia-noveli-pravovoho-rehuliuвання.html> (дата звернення: 22.09.2020 р.).
6. Костяшкін І.О. Правове забезпечення соціальної функції права власності на землю в Україні. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2016. 429 с.
7. Носік В.В. Аграрне право у національній правовій системі України: тенденції та перспективи розвитку. Стан та перспективи розвитку аграрного права: міжнар. наук.-теорет. конф., присвячена 80-річчю доктора юрид. наук, проф., акад. АПРН України В.З. Янчука (Київ, 26–27.05.2005 р.). Київ: Магістр-XXI сторіччя, 2005. С. 106–109.
8. Проект декларации Организации Объединенных Наций о правах крестьян и других лиц, работающих в сельских районах. URL: https://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/HRCouncil/WGPLeasants/Session5/A_HRC_WG.15_5_3-Russian.pdf (дата звернення: 23.09.2020 р.).
9. Федчишин Д.В. Реалізація та захист земельних прав в Україні: проблеми теорії та практики: монографія. Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика», 2020. 418 с.
10. Яковленко К. Земля обітована: як традиційний образ еволюціонує в сучасному мистецтві. URL: <https://life.pravda.com.ua/culture/2017/09/14/226441> (дата звернення: 23.09.2020 р.).
11. Kovalenko T., Sarkisova T., Kolomiitseva D., Marchenko S., Siuiva I. Legal Regulation of Agricultural Land Circulation in Ukraine: Problems and Prospects. Amazonia Investiga. 2020. № 9(25). P. 302–309. URL: <https://amazoniainvestiga.info/index.php/amazonia/article/view/1070> (дата звернення: 24.09.2020 р.).

References

1. Agrarne pravo Ukrainy [Agrarian Law of Ukraine] (2007) / za red. O.O. Pohribnoho. Kyiv: Istyna, 448 (in Ukrainian).

2. Vivcharenko, O.A. (1998). Pravo vlasnosti na zemliu v Ukraini (aktualni problemy) [Land ownership in Ukraine (current issues)] / Red. V.L. Muntian. Ivano-Frankivsk, 180 (in Ukrainian).
3. Horbatenko, V. (1996). Samovriadni potentsii ukrainskoi mentalnosti. Mala entsyklopediia etnoderzhavoznavstva [Self-governing potentialities of the Ukrainian mentality. Small encyclopedia of ethno-state studies]. NANU, In-t derzhavy i prava im. V.M. Koretskoho / redkol.: Rymarenko Yu.I. (vidp. red.) ta in. Kyiv: Geneza, Dovira, 942 (in Ukrainian).
4. Yermolenko, V.M. (2013). Pokhodzhennia poniattia «selianyn» yak osnovopolozhnoi kateorii aharnoho prava. Suchasni nauko-vo-praktychni problemy ekolohichnoho, zemelnoho ta aharnoho prava [The origin of the concept of «peasant» as a fundamental category of agrarian law. Modern scientific and practical problems of environmental, land and agricultural law]: materialy kruhloho stolu (Kharkiv, 6.12.2013) / za zah.red. A.P. Hetmana; Nats. Yuryd. akad. Ukrainy im. Yaroslava Mudroho. Kharkiv: Pravo, 336 (in Ukrainian).
5. Kovalenko, T.O. Obih zemel silskohospodarskoho pryznachennia: novely pravovoho rehuliuвання [Circulation of agricultural land: novelties of legal regulation]. Available at: <http://agro-business.com.ua/agro/u-pravovomu-poli/item/17674-obih-zemel-silskohospodarskoho-pryznachennia-novely-pravovoho-rehuliuвання.html> (in Ukrainian).
6. Kostiashekin, I.O. (2016). Pravove zabezpechennia sotsialnoi funktsii prava vlasnosti na zemliu v Ukraini [Legal support of the social function of land ownership in Ukraine]. Khmelnytskyi: Khmelnytskyi universytet upravlinnia ta prava, 429 (in Ukrainian).
7. Nosik, V.V. (2005). Ahrarye pravo u natsionalnii pravovii systemi Ukrainy: tendentsii ta perspektyvy rozvytku. Stan ta perspektyvy rozvytku ahraryoho prava [Agrarian law in the national legal system of Ukraine: tendencies and prospects of development. Status and prospects of agricultural law development]: mizhnar. nauk.-teoret. konf., prysviachena 80-richchiu doktora yuryd. nauk, prof., akad. APn Ukrainy V.Z. Yanchuka (Kyiv, 26–27.05.2005). Kyiv, 106–109 (in Ukrainian).
8. Proekt deklaratsiyi Orhanyzatsiyi Ob'edynennykh Natsiy o pravakh krestian y druhykh lyts, rabotaiushchykh v selskykh raionakh [Draft United Nations Declaration on the Rights of Peasants and Others Working in Rural Areas]. Available at: <https://www.ohchr.org> (in Russian).
9. Fedchyshyn, D.V. (2020). Realizatsiia ta zakhyst zemelnykh prav v Ukraini: problemy teorii ta praktyky [Realization and protection of land rights in Ukraine: problems of theory and practice]. Zaporizhzhia: Vydavnychiy dim «Helyetyka», 418 (in Ukrainian).
10. Yakovlenko, K. Zemlia obitovana: yak tradytsiinyi obraz evolutsionuie v suchasnomu mystetstvi [The Promised Land: as a traditional image evolves in contemporary art]. Available at: <https://life.pravda.com.ua> (in Ukrainian).
11. Kovalenko, T., Sarkisova, T., Kolomiitseva, D., Marchenko, S. & Siuiva, I. (2020). Legal Regulation of Agricultural Land Circulation in Ukraine: Problems and Prospects. Amazonia Investiga, 9(25): 302–309. Available at: <https://amazoniainvestiga.info/index.php/amazonia/article/view/1070> (in English).

O.V. Hafurova & S.I. Marchenko (2020). SOME ASPECTS OF REALIZATION OF THE PEASANTS LAND RIGHT. *Law. Human. Environment*, 11(3): 50-57. <https://doi.org/10.31548/law2020.03.006>.

Summary. *The article examines the legal problems of peasants realization of constitutional land right, which is proclaimed at the international level. The land right is the right of peasants to access to the land plot with natural resources located on it, their sustainable use and management in order to achieve a sufficient standard of living, creating a place to live in security, peace, dignity and developing their culture. Based on the analysis of the legislation on land circulation and the legal status of agricultural producers, some legal problems in the field of realization of the peasants land rights have been identified.*

The analysis of national land and agricultural legislation showed that it does not considered enough the legal nature of agricultural cooperation, the peculiarities of agricultural labor and rural life.

The directions of improvement of the agrarian and land legislation in the field of realization of the peasants land rights are offered.

Keywords: *access to land, agricultural land, peasants land rights, realization of the land rights, agricultural cooperative, producers of agricultural products, land circulation*
